

सहिष्णुतावादी नेपाली समाज र यसका चुनौतीहरू

ज्ञानबहादुर कार्की, पीएच.डी.

लेखसार

विश्वका प्राचीन देशहरूमध्येको देश नेपाल र नेपाली समाजको निर्माणको इतिहास हजारौं वर्षको रहेको छ। मूलतः नेपाली समाजको निर्माणमा खस-आर्य तथा मङ्गोल समुदायका मानिसहरूको विशेष भूमिका छ। ईसापूर्व सयौं वर्ष अगाडि नै नेपाली समाजका अनेकौं जातजातिका मानिसहरूका पुर्खा मूलतः नेपालका छिमेकी मुलुकहरू चीन र भारततर्फबाट नेपाल प्रवेश गरेका हुन्। बसाइँ-सराइ तथा छिमेकी मुलुकहरूमा भएका राजनीतिक-सामाजिक सङ्घर्ष आदिको परिणाम पनि विभिन्न जातिका मानिसहरू नेपाल प्रवेश गरेका छन् जसका कारण नेपाल विविध जातजातिका मानिसहरूको सङ्गमस्थल बनेको छ। त्यसैले विविध जातजातिका मानिसहरू आ-आफ्ना धर्म-संस्कृति निर्वाध रूपमा मान्दै एकआपसमा मिलजुल गरी हजारौं वर्षदेखि यहाँ बसिरहेका छन्। यहाँ कुनै जातीय-धार्मिक सङ्घर्ष भएको इतिहास छैन र यहाँको समाज सहिष्णुतावादी समाजका रूपमा विद्यमान छ। यो सहिष्णुतालाई कायम राखिरहने वातावरणको निर्माणमा निरन्तरता दिइरहनु नै यसको चुनौती हो।

शब्दकुञ्जी: सहिष्णुता, जातजाति, जनजाति, समुदाय, खस, आर्य, मङ्गोल, संस्कृति, अछूत, विभेद।

पृष्ठभूमि

नेपाल विश्वका दुई ठूला राष्ट्रहरू चीन र भारतका बीचमा विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथासहित हिमालय पर्वतमालाको काखमा अवस्थित प्राचीन मुलुकहरूमध्येको एक स्वतन्त्र मुलुक हो। इतिहासको उषाकालदेखि नै नेपाल विश्वमा एक स्वतन्त्र

राष्ट्रका रूपमा चिनिँदै आएको छ। करिब ३ करोड जनसङ्ख्या रहेको यहाँको समाजमा वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार १२५ जातजाति र १२३ भाषाभाषीका मानिसहरूको बसोबास छ। यति धेरै जातजाति र भाषाभाषीका मानिसहरूको बसोबास रहेको यस मुलुकका बासिन्दाहरूमा इतिहासको उषाकालदेखि नै मूलतः जातीय, भाषिक तथा धार्मिक विवाद रहेको छैन। यो आम नेपालीका लागि गौरवको विषय हो र विश्वसामु एक उदाहरण पनि हो। यहाँको एकतावद्ध नेपाली समाजमा अस्थिरता र विभाजन ल्याई आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्ने, देशीविदेशी अवसरवादीहरूको इसारामा नाच्ने केही त्यस्ता तत्त्वहरूले अपवादका रूपमा केही कुराहरू उठाउनु भने अस्वाभाविक होइन। यस्ता भिनामसिना कुराहरूबाहेक नेपाली समाज सहिष्णुतामूलक समाजका रूपमा विद्यमान छ र यसलाई कहीं कतैबाट आँच आउन दिनु हुँदैन। हामी नेपालीहरूको पहिचानको मूल आधार यही हो। त्यसैले हाम्रा पुर्खाले कायम गर्दै आएको हाम्रो 'समाज' लाई विभाजित हुन नदिई सहिष्णुतायुक्त समाजका रूपमा कायम राखिरहने र यसमा प्रश्नचिन्ह नआउने वातावरण निर्माण गरिरहने परिस्थितिको विकास गर्न सक्नु नै यसको चुनौती पनि हो। यस परिस्थितिलाई कायम राखिरहनु आम नेपालीहरूको कर्तव्य हो।

यस प्राचीन मुलुकमा विद्यमान समाजको निर्माणको चर्चा गर्दा यसको विकास हजारौं वर्ष अगाडि नै भइसकेको पाइन्छ। चाहे खस आर्य समुदायभित्रका मानिसहरू हुन् वा मङ्गोल समुदायका किराँतवंशी, यी सबैको नेपाल आगमन ईशापूर्व सयौं वर्ष अगाडि भएको कुरा इतिहास साक्षी छ। खस समुदायका गोपाल-महिषपालवंशी तथा

किराँतहरूले यस मुलुकमा काठमाडौँलाई केन्द्र मानी लामो समयसम्म शासन गरेका कुराहरूको पनि स्पष्ट इतिहास छ, तर ऐतिहासिक र भरपर्दा प्रमाणहरूको अभावमा निश्चित समयको किटानी नभएको कारण विभिन्न विद्वानहरूले एकमतका साथ उनीहरूको शासनावधि र शासन व्यवस्थाका बारेमा समग्र पक्षहरू प्रस्तुत गर्न सकेको पाइँदैन। उता पश्चिम नेपालमा खस समुदायका मानिसहरूको आगमन र सभ्यताले मूलतः कर्णाली प्रदेश गुञ्जायमान हुँदै आयो। अर्कातिर पश्चिम तराईस्थित कपिलवस्तुमा राजा शुद्धोधनले जनताले छानेको राजाका रूपमा राज्य सञ्चालन गरेका थिए। तर उनका छोरा सिद्धार्थ गौतम (५६३-४८३ इ.पू.) भने राजकाज सञ्चालन गर्ने प्रजातान्त्रिक प्रणालीको विकास नगरी तपस्यामा गएको र उनी पछिल्लो अवधिमा 'बुद्ध' बनी विश्वमा प्रसिद्ध स्थान ओगटेको कुरा स्वयम्सिद्ध छ। यस हिसावले हेर्दा ईश्वीको सेरोफेरोमा स्थापित लिच्छविकालपूर्व सयौँ वर्षअगाडि नै नेपाली समाजको निर्माण मूलतः खस-आर्य तथा मङ्गोल मूलका किराँत समुदायका मानिसहरू तथा हिन्दू एवं बौद्ध धर्मसंस्कृतिबाट विकसित भइसकेको तथ्य स्वतः पुष्टि हुन आउँछ।

नेपाली समाज तथा इतिहासका अध्येता विभिन्न विद्वान्हरूका अनुसार काठमाडौँ उपत्यकामा ईशापूर्व उन्नाइसौँ शताब्दीतिर नै वाह्य क्षेत्रबाट समेत मानिसहरूको आगमन र बसोबासको सुरुवात भइसकेको बुझिन्छ। तिनीहरूलाई 'नेप' वा 'गोपाल' जातिका मानिसहरूका रूपमा मानिएको छ जो भारततर्फबाट यहा आएका थिए (वैद्य, मानन्धर र जोशी, १९९३ पृ. ३)। यिनीहरूकै नामबाट अर्थात् नीप, नेपबाट नै 'नेपाल' नामकरण हुन पुगेको कुरा विद्वान्हरू व्यक्त गर्दछन्। गोपालहरू आर्य वा मङ्गोल कुन थिए भन्ने सन्दर्भमा विद्वान्हरूका बीचमा पनि एकप्रकारको अन्योल रहेको अवस्थामा यिनीहरू आर्य नश्लका 'खस' जातिका मानिसहरू भएको विचार नेपाली समाजका विशेष अध्येता मानिने समाजशास्त्री डोरबहादुर विष्टको मत रहेको छ (विष्ट, १९९९, पृ.१४-१५)। यस्तै गरी नेपालको उत्तरतर्फबाट

मङ्गोल समुदायका किराँतीहरू ईशापूर्व पन्ध्रौँ वा चौधौँ शताब्दीतिर नेपाल प्रवेश गरेको प्राध्यापक तुलसीराम वैद्य आदि विद्वान्हरूको अनुमान छ (वैद्य, मानन्धर र जोशी, १९९३, पृ. ३)। अर्कातिर सिन्धुघाँटीको सभ्यता र कर्णाली प्रदेशको सभ्यता एउटा मुद्राका दुई पाटा हुन् भन्दै सिन्धुघाँटीको सभ्यता र पश्चिमी नेपालको खस सभ्यता समकालीन भएको कुरा रत्नाकर देवकोटाले उल्लेख गरेका छन् (देवकोटा, २०६४, पृ. ६८)। यी आधारहरूबाट नेपाली समाजमा हजारौँ वर्ष अगाडि नै मूलतः खस-आर्य समुदाय तथा किराँत समुदायका मानिसहरूको आगमन भई नेपाली समाजको विकास भइसकेको कुरा ज्ञात हुन आउँछ। यसरी नेपाली समाज प्रागैतिहासिक कालमै निर्माण भइसकेको र 'नेपाल' देश पनि विश्वका प्राचीन देशहरूमध्येको एक देशका रूपमा प्रागैतिहासिक कालमै स्थापित भएको कुरा छर्लङ्ग हुन आउँछ। लिच्छविकालपूर्व क्रमशः गोपाल, महिषपाल, किराँतवंशीय राजाहरूले यस देशमा शासन गरेको कुरा स्पष्ट छ। तर कुन-कुन राजाले कति-कति वर्ष शासन गरे भन्ने कुराहरू फरक-फरक आधारमा वंशावलीहरूबाट जानकारी हुन आएको र निश्चित नभएको कारण प्राप्त स्रोतहरूका आधारमा प्रत्येक राजाहरूलाई सामान्यतः २५/२५ वर्षको समय छुट्याएर हेर्दा गोपालवंशीय राजाहरूले काठमाडौँ उपत्यकामा राज्यशासनको सुरुवात ईसापूर्व १६११ बाट सञ्चालन गरेको हुन सक्ने एउटा अनुमान इतिहासविद् प्रा. तुलसीराम वैद्यले गरेका छन् (वैद्य, २०६१, पृ. १-६)। राज्यसत्ता सञ्चालन भएको उक्त आधारलाई हेर्दा नेपाली समाजको निर्माण यो समयभन्दा निकै अगाडिदेखि नै हुँदै आएको मान्न सकिन्छ। समयक्रममा विभिन्न परिवेशमा फरक नश्ल र क्षेत्रबाट यहाँ आएका मानिसहरूमा मिलजुल गरी बस्ने सहिष्णुतावादी संस्कृतिको पनि विकास भयो। यसरी हजारौँ वर्ष अगाडि नै निर्मित नेपाली समाज जातीय तथा धार्मिक रूपमा एउटा सहिष्णुतावादी समाजका रूपमा रहँदै आयो।

नेपाली समाजको निर्माण

नेपाली समाजको निर्माणको चर्चा गर्दा यहाँ ईशापूर्व सयौं वर्ष अगाडि नै विभिन्न परिवेशमा मूलतः खस-आर्य तथा किराँत-मङ्गोल समुदायका मानिसहरूको प्रवेश भएको कुरा अगाडि चर्चा भइसकेको छ । लिच्छवि शासनपूर्व स्वयं लिच्छवि, मल्ल, वृज्जी, कोलीय आदि जातिका मानिसहरू पनि भारतबाट नेपाल भित्रिइसकेका थिए । लिच्छवि शासनकालमा नेपालमा चार वर्ण र 'अष्टादशप्रकृति' का मानिसहरू अर्थात् चार वर्ण अठार जातका मानिसहरूको बसोबास थियो भन्ने कुरा लिच्छविकालीन अभिलेखबाट जानकारी पाइन्छ । थानकोट आदिनाथस्थित लिच्छविकालीन राजा वसन्तदेवको अभिलेखमा अष्टादशप्रकृतिका बारेमा उल्लेख छ । सो अभिलेखमा 'एतस्मिन्नामे ये प्रविष्टाः प्रविविधवश्च ब्राह्मणप्रधानाः साष्टादशप्रकृतय' भनिएको पाइन्छ । भनिन्छ, किराँतकालदेखि नै वर्ण-व्यवस्थाभन्दा भिन्न व्यवस्थामा हुर्केका जातिहरूको पनि यहाँ बसोबास भएको र सबैलाई चार वर्णभित्र समावेश गर्न कठिनाई भएकाले चार वर्ण अठार जात भनिएको हो (बज्राचार्य, २०३०, पृ.१०४-५) । पछिल्लो कालमा भने चार वर्ण छतीस जातका मानिसहरू भन्ने प्रचलन चल्यो । प्रागैतिहासिक कालदेखि नै नेपालमा खस र किराँत/मङ्गोल समुदाय अन्तर्गत विविध जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । पछिल्लो समयमा भने नेपालमा अनेकौं जातजातिका मानिसहरूको आगमन भएको पाइन्छ ।

नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार यहा १२५ जातिका मानिसहरू बस्दछन् । यी जातजातिहरूमा अनेकौं भाषा-भाषी, धर्म-सम्प्रदाय तथा आ-आफ्ना संस्कृतिहरू छन् । तिनीहरूमध्ये १२३ भाषाभाषीहरू छन् । धार्मिक रूपमा हिन्दू, बौद्ध, क्रिश्चियन, जैन, मुस्लिम आदि धर्मावलम्बीहरूको यहाँ बसोबास छ । यिनीहरू आ-आफ्ना सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताहरूका आधारमा मिलजुलका साथ बसोबास गरिरहेका छन् । त्यसैले नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक

तथा बहुसांस्कृतिक मुलुक हो । क्षेत्री, बाहुन, गुरुङ, मगर, राई, लिम्बू, नेवार, कामी, दमाई, सार्की, गाइने, यादव, दनुवार, पासवान, लोहार, मुसहर, सतार आदि जातजातिको सङ्गमस्थल नेपाल भएको छ । त्यसैले यति धेरै जातजाति/भाषाभाषी रहेको यहाँको समाजको अध्ययन संसारमै एक कठिन अध्ययन भएको कुरा जी.टुसी नामक विद्वान् व्यक्त गर्दछन् (टुसी, १९६२, पृ.६) । वास्तवमै यो एउटा जटिल प्रश्न हो कि यी विविध जातजाति, भाषा-भाषी तथा धर्मावलम्बीहरूका पुर्खाहरू नेपालमा यही नै समयदेखि बसोबास गर्दै आएका हुन् भन्ने कुराको आधिकारिक तिथिमिति सहित उत्तर दिने प्रमाणको निश्चय नै अभाव छ । यहाँ राज्यशासन गर्ने राजवंशहरू गोपाल, महिषपाल तथा किराँतवंश र लिच्छविवंशका कतिपय राजाहरू समेत कुन-कुन र के-कति थिए, तिनीहरूले कति-कति वर्ष शासन गरे भन्ने कुरा त आधिकारिक प्रमाणको अभावमा अस्पष्ट छ भने यहाँ बसोबास गर्दै आएका ती प्राचीनकालीन विविध जातजातिका मानिसहरूको आगमन र समय तथा वंशको बारेमा पनि अन्योल रहनु अस्वाभाविक होइन । यस परिवेशमा मात्र के भन्न सकिन्छ भने इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा ईशापूर्व सयौं वर्ष अगाडि नै यस भूमिमा अनेकौं जातजातिका मानिसहरूका पुर्खाहरूको यहाँ आगमन भएको हो र हाम्रो 'नेपाली समाज' को निर्माण भएको हो ।

वास्तवमा नेपाली समाजको निर्माण मूलतः खस-आर्य र मङ्गोल मूलका मानिसहरूबाट भएको छ । यी मूलका मानिसहरूमध्ये खस-आर्य मूलका मानिसहरूका पुर्खा भारततर्फबाट र मङ्गोल मूलका मानिसहरूका पुर्खा चीनको तिब्बत क्षेत्र तथा भारतको उत्तरपूर्वी क्षेत्रबाट आएका हुन् (थापा, १९८८, पृ.२) । अझ बृहत् रूपमा भन्ने हो भने गुरुङ, शेर्पा, तामाङ आदि जातिका मानिसहरू तिब्बत क्षेत्रबाट नेपाल आएको मानिन्छ भने राई-लिम्बूका पुर्खाहरू नेपालको उत्तर-पूर्वी क्षेत्रबाट आएको मानिन्छ । त्यस्तै खस-आर्य समूहका मानिसहरू नेपालको पश्चिम र दक्षिणतर्फबाट अर्थात् भारतको उत्तरपश्चिम र उत्तरी क्षेत्र अर्थात् कुमाउँ,

गढवाल तथा मैदानी क्षेत्र हुँदै नेपाल प्रवेश गरेका हुन् । यिनीहरू कहिले बसाई-सराइ गर्दै त कहिले उपयुक्त वासस्थानको खोजी गर्दै आफ्ना पशुहरूसहित काठमाडौँ उपत्यकासम्म आइपुगे भने कतिपय पहाड-तराईमा पनि रहे । कहिले चीन, तिब्बत तथा भारतमा भएका राजनीतिक, सामाजिक गडबडीका कारण पनि कैयौँ मानिसहरू नेपाल भित्रिए र यहाँको समाजमा घुलमिल भएर बसे । यसरी धेरै थरीका मानिसहरूको नेपाल आदिथलो बन्थो र यहाँ आई बसोबास गर्ने विविध जातजाति तथा संस्कारका मानिसहरू एकआपसमा मिलेर बस्नुपर्ने बाध्यता पनि भयो र सोहीअनुसार संस्कारको विकास भई सहिष्णुतावादी समाजको निर्माण भयो ।

समयक्रममा नेपालको उत्तर तथा दक्षिणमा भएका राजनैतिक द्वन्द्व एवं सामाजिक गडबडी अर्थात् भैँभगडा, दङ्गा आदि कारणबाट पनि हजारौँ मानिसहरू नेपालमा प्रवेश गरेका छन् । गौतम बुद्ध (ईशापूर्व ५६३-४८३) को समय (अधिकारी, २०५७, पृ.९३-९४) मै पनि कपिलवस्तुका शाक्यहरूमाथि कोशाला राज्यका राजाको आक्रमण हुँदा त्यहाँबाट शाक्यहरू भागेर काठमाडौँ आएका थिए भने भारतमा मगधहरूको शक्ति वृद्धिका क्रममा लिच्छवि, मल्ल, कोलीय, वृज्जी आदि जातिका मानिसहरू नेपालमा प्रवेश गरेका थिए (वैद्य र मानन्धर, १९८५, पृ.१८) । यसरी प्राचीन समयमा नेपाल प्रवेश गरेका मानिसहरूको स्थितिलाई मध्यनजर गरी विद्वान् सूर्यमणि अधिकारीले भनेका छन् “कोही अलि पहिले आए, कोही अलि पछि प्रवेश गरे, कोही जंगली अवस्थाकै आदिवासी हुन् सक्छन् तर यहाँको सभ्यताका निर्माता भने आगन्तुक जातिहरू नै थिए” (अधिकारी, २०५९, पृ.१०) जो यहाँ नड-मासुसरह मिलेर बस्न थाले र सहिष्णुतायुक्त समाजको निर्माण भयो ।

प्राचीनकालमा भारतमा मगधहरूबाट पराजित लिच्छविहरू नेपाल प्रवेश गरेका र उनीहरूले काठमाडौँबाट शासन गर्दै आएका किराँतहरूलाई हराई नेपालमा राज्यशासन लिन सफल भएका थिए । भनिन्छ, वर्णाश्रमको

अभ्यास गरिसकेका यिनै लिच्छविहरूबाट नै नेपालमा वर्णव्यवस्थाका आधारमा सामाजिक विभाजन गर्ने काम भएको थियो । नेपालमा वर्णव्यवस्था लागू गराउने लिच्छवि राजा सुपुष्प मानिन्छन् । उनले ईसापूर्व पाँचौँ शताब्दीतिर यस व्यवस्थाको सुरुवात गरेको मानिन्छ । उनले गैर हिन्दूहरूबाट आफ्नो हिन्दू धर्मको रक्षार्थ वर्णव्यवस्थाको सुरुवात गरेका थिए । भारतको वैशालीबाट नेपाल आएका यी लिच्छविहरू शासक वर्गका रूपमा स्थापित भएपछि यिनीहरूको प्रभुत्व अन्य समाजमा पनि पर्दै गयो (वैद्य, मानन्धर र जोशी, १९९३, पृ.२२-२३) ।

यी आधारहरूबाट विश्लेषण गर्दा नेपाली समाजको निर्माण लिच्छविकालपूर्व अर्थात् ईसापूर्वकै समयमा भइसकेको स्पष्ट हुन आउँछ । अझ कतिपय विद्वानहरूका विचारमा- “विभिन्न प्राचीन मानव एवम् जीवजन्तुका अवशेष एवं ढुङ्गे हतियारहरूका आधारमा विचार गर्दा नेपाली आदिमानवको जैविक विकास यही भूमिमा भएको र तिनकै वंश निरन्तरतामा यहाँ प्रागैतिहासिक सभ्यताको निर्माण भएको” (श्रेष्ठ, २०५३, पृ.४३-४५) समेत बुझिन आउँछ । यो आधारतर्फ दृष्टि दिँदा नेपाली समाजको जग ईसापूर्व हजारौँ वर्ष अगाडिदेखि नै तय भएको थियो । त्यति मात्र होइन, नेपालको उत्तरी क्षेत्र तथा दक्षिणी क्षेत्रबाट मानिसहरू यहाँ आउने क्रम अद्यावधि जारी नै छ र अहिले त केही पश्चिमाहरू समेत नेपाली बन्न थालेका छन् । विद्वान् जनकलाल शर्माको मत छ- “आजको वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट यस प्रायद्वीपमा देखापरेका समस्त जातिका पुर्खा बाहिरबाटै आएका हुन्” (शर्मा, २०३९, पृ.३९) । यस आधारबाट विश्लेषण गर्दा नेपाली समाजमा विभिन्न नश्लका मानिसहरू रहेका र यी सबैको सम्मिश्रण नेपाली समाज हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

नेपालको पहाडी क्षेत्र प्राचीनकालबाटै उत्तर र दक्षिणका मानिसहरूका लागि हरतरहले सुरक्षित गन्तव्य स्थल बनेको पाइन्छ । यस्तै यहाँ हिन्दू र बौद्धमार्गीहरूको आवागमन पनि भइरहेको पाइन्छ । भनिन्छ, काठमाडौँ

उपत्यका आइपुगेका पशुपालकदेखि कृषक वा व्यापारी वा अन्य जो यहाँ आए उनीहरू फर्केर जाने कम सम्भावना हुन्थ्यो । ती आगन्तुकहरू यहींको वातावरणमा रमन थाले । यसरी यहाँ विभिन्न क्षेत्रका मानिसहरूको संस्कृति पनि भित्रियो । त्यसैले यो ठाउँ सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट एउटा 'धातु पगाल्ने भाँडा' (Melting Pot) जस्तै बन्यो (कुँवर, २०६६, पृ.१४) । यसरी घोलिएर बनेको हो - नेपाली समाज । जे भए तापनि चाहे यही सभ्यताको चरणबाट गुज्रिएर आएका हुन् चाहे बाहिरबाट आएका हुन् यी सबै जातजातिका मानिसहरू मिलेर मात्र होइन, पूर्णतः घोलिएर नेपाली समाजको निर्माण भएको छ । यसमा दुईमत छैन । यसरी मिश्रित रूपमा नेपाली समाजको बनावट रहेको छ । जातीय रूपमा १२५ जातिका मानिसहरूको बसोबासस्थल रहेको नेपालभूमिको जातिगत विवरणले स्पष्ट देखाउँछ कि नेपालमा यति धेरै सङ्ख्यामा विभिन्न जातजातिका मानिसहरू रहेका छन् र यिनीहरूमा अनुपम जातीय सहिष्णुता विद्यमान छ जो हामीले अनुभूति गरिरहेका छौं । यस यथार्थतालाई आत्मसात् गर्दै आगामी दिनहरूमा पनि यस प्रकारको जातीय सहिष्णुताको निरन्तरता अपरिहार्य छ भन्ने सबैमा ज्ञात हुनु जरुरी छ ।

नेपाली समाजमा जातीय सहिष्णुता

नेपालमा ईसापूर्व सयौं वर्ष अगाडि मूलतः खस-आर्य र मङ्गोल किराँत समुदायका विभिन्न जातजातिका मानिसहरू नेपाल प्रवेश गरिसकेको प्रसङ्ग यस अगाडि चर्चा गरिसकिएको छ । यसरी ईसापूर्व अर्थात् नेपालको प्रामाणिक इतिहासको काल मानिने 'लिच्छविकाल' पूर्व नै नेपाली समाजको संरचना बनिस्केको पाइन्छ । नेपाली समाजमा खस-आर्य मूलका क्षेत्री, बाहुन, कामी, दमाई, सार्की आदि जातिका मानिसहरू रहेका छन् भने मङ्गोलमूलका राई, लिम्बू, गुरुङ, मगर, तामाङ, शेर्पा आदि जातिका मानिसहरू रहेका छन् । केही बस्तीहरू बाहेक देशका विभिन्न भागमा अनेकौं जातिका मानिसहरूको मिश्रित बसोबास रहेको छ र

सबै जातजातिका मानिसहरू मिलेर नेपाली समाजको निर्माण भएको छ । एक आपसमा नेपालीहरू सबै दाजुभाइ जस्तै गरी मिलिजुली बसिरहेको परिवेशमा यो वा त्यो वहानामा कसैले पनि नेपालीहरूभित्र विद्यमान 'जातीय सद्भाव' लाई खल्बल्याउनु हुँदैन । यदि यो सद्भाव कतैबाट खल्बल्याउने प्रयास भयो भने त्यो राष्ट्रघाती कदम हुनेछ । त्यसले समाज विखण्डन मात्र होइन, राष्ट्र विखण्डनको ढोका पनि खोल्न सक्दछ । तसर्थ यसमा आम नेपालीको सचेत दृष्टि रहिरहनुपर्छ ।

स्मरण रहोस्, सर्वप्रथम नेपाल आई राज्य शासनको सुरुवातकर्ता मानिने गोपाल, महिषपाल वंशका मानिसहरूलाई यहाँ कसैले पनि आक्रमण गरेको प्रमाण प्राप्त छैन । त्यस्तै गरी गोपालहरूलाई महिषपालहरूले र महिषपालहरूपछि सत्ता आफ्नो हातमा लिन सफल किराँतहरूले पनि उनीहरूमाथि आक्रमण गरेनन् । यस्तै किराँतहरूपछि शासन आफ्नो हातमा लिएका लिच्छविवहृले पनि किराँतहरूमाथि आक्रमण गरेको पाइँदैन । मध्यकालको उत्तरार्धतिर एकीकृत नेपाल सामन्तहरूको महत्वाकाङ्क्षा, भौगोलिक विकटता, केन्द्रीय शासनको कमजोरी आदि कारणबाट खण्डित हुन गयो । यस परिवेशमा नेपालभित्र बाइसे-चौबिसे राज्यहरू, उपत्यकाका राज्यहरू र पूर्वतिरका राज्यहरू गरी ५० भन्दा बढी राज्यहरू देखापरे । राज्यहरूका बीचमा बेलाबखत द्वन्द्व भए तापनि सबै जातजातिका मानिसहरू सहिष्णुतापूर्वक नै बसोबास गरे । कुनै पनि क्षेत्रमा विभिन्न जातिहरूका बीचमा जातीय द्वन्द्व तथा सामाजिक सद्भावमा खलल आएको इतिहास छैन । पछिल्लो समयको कुरा गर्दा पनि काठमाडौं उपत्यका विजय गरी मल्ल शासनको अन्त्य गर्ने पृथ्वीनारायण शाहले पनि काठमाडौं उपत्यकाका नेवारहरूलाई जातीय रूपमा कुनै दुर्व्यवहार गरेनन्, बरु कान्तिपुर विजयका क्रममा इन्द्रजात्रा मनाइरहेका कान्तिपुरे नेवारहरूलाई उनले हौसला दिएका थिए (जवाली, २०३३, पृ.१५२) र नेवारहरूको सामाजिक मान्यतालाई साथ दिए । त्यस्तै उनी र उनका उत्तराधिकारीहरूको समयमा पूर्वतिरका विभिन्न राज्यहरू लगायत बाइसे

चौबिसे राज्यहरू विजय गरी गोरखा राज्यमा मिलाउने अभियान अर्थात् नेपाल एकीकरणको अभियानमा पनि एक जाति र अर्को जातिका बीचमा वैमनश्य हुने खास घटनाहरू भएनन् । यसरी यी आधारहरूबाट राज्यको शासन एक वंशबाट अर्को वंशमा शक्तिका माध्यमबाट जाने घटनाहरू भए तापनि जनताको तहमा राज्य शासन सम्हालेका जातिका मानिसहरूले वा शासकहरू स्वयंले पनि अरू वंश वा जातिका मानिसहरूलाई आक्रमण गर्ने घटनाहरू भएको पाइँदैन । राज्यसत्ता कब्जाका क्रममा भएको आपसी द्वन्द्वको केही परिणाम त अवश्यै भयो, तर जनस्तरमा विभिन्न जातिका मानिसहरूबीच जातीय, धार्मिक, साँस्कृतिक, भाषिक कुनै प्रकारका विशेष द्वन्द्वहरू अपवादका घटनाबाहेक नेपाली भूमिमा भएका छैनन् । यसरी नेपाली समाजमा युगौँदेखि विद्यमान सहअस्तित्व, सद्भाव, समन्वय र सहिष्णुताको संस्कृति रहेको छ र त्यसलाई कायम गर्नु अपरिहार्य छ ।

विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबासका सन्दर्भमा पनि हिजोका दिनहरूमा कतिपय स्थानमा केही जातिविशेषका मानिसहरूको बसोबास भए तापनि आजको समयमा निश्चित क्षेत्रमा निश्चित जातिका मानिसहरूको बसोबासको स्थिति कम रहेको छ । ओल्लो गाउँ र पल्लो गाउँ वा ओल्लो टोल र पल्लो टोल त होला, तर समग्रमा एकै जातिका मानिसहरूको बसोबासका लागि तोकिएको स्थान छैन । शहरी क्षेत्रको त कुरै नगरौँ ग्रामीण क्षेत्रमा पनि खस-आर्य तथा मङ्गोल मूलअन्तर्गतका विभिन्न जातिका मानिसहरूका बस्तीहरू छ्यासमिस रूपमा र ओल्लो-पल्लो गाउँका रूपमा रहेका छन् र “उनीहरू जिउँदाका जन्ती तथा मर्दाका मलामी” बन्नुका साथै अर्म-पर्म आदि सबै कामहरू मिलिजुली गरिरहेका छन् । आ-आफ्ना धर्म, संस्कृति, परम्पराअनुसारका रीतिस्थिति, खानपान, भेषभूषा, नाचगान, धार्मिक क्रियाकलापहरू आदि निर्बाध रूपले चलाइरहेका छन् । हिजोका दिनहरूमा विद्यमान जातीय कट्टरताको भावनाबाट माथि उठेर अन्तरजातीय विवाहले प्रश्रय पाउन थालेको छ । समाजमा विद्यमान

छुवाछूत जस्तो अमानवीय प्रथा समाजमा लामो समयदेखि अद्यावधि रहे तापनि त्यसमा बिस्तारै कमी आउन थालेको छ । राज्यले यस्तो अमानवीय प्रचलन हटाउनका लागि कानुनको निर्माण गरेको छ । यसका अतिरिक्त यी सबै आधारहरूलाई हेर्दा नेपाली समाजको स्वरूपमा अनेकता भएर पनि एकता रहेको छ, र विद्यमान सामाजिक भेदभाव-असमानतालाई हटाएर समाजलाई अझ दरिलो बनाउनुपर्दछ ।

नेपाली समाजमा देखिएका चुनौतीहरू

हिन्दू जगत्मा वैदिककालमा विकसित वर्णव्यवस्था अर्थात् काम अनुसारको ‘जात’ बन्ने परम्परा पछिल्ला दिनहरूमा अर्थात् सामन्तवादी प्रणालीमा जन्मका आधारमा ‘जात’ मा रूपान्तरित हुने प्रचलन बनेपछि तथाकथित माथिल्लो वर्णका मानिसहरूबाट तल्लो वर्णमा राखिएका ‘शूद्र’ जातिका मानिसहरूलाई ‘अछुत’ जातिका रूपमा ग्रहण गर्नु तत्कालीन सामन्तवादी समाजको घोर अन्यायी कदम थियो । मूलतः हिन्दू समाजमा रहेको त्यस अन्यायी एवं विभेदपूर्ण कदमको मारले अहिलेसम्म पनि भारतीय एवं नेपाली समाजको एउटा ठूलो हिस्सा पिल्सिइरहेको छ । अझ पछिल्ला दिनमा बौद्धमार्गीहरूले समेत त्यस कुप्रथालाई प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष साथ दिँदा अछुत बनाइएको सो वर्ग थप मारमा पर्न गएको तथ्य पनि स्वयम्सिद्ध छ । यसले गर्दा समग्र समाजबाट ऊ एकलो अशुभ बन्थ्यो । समयले यो चुनौतीको अन्त्य खोजिरहेको छ । यस्तै गरी नेपाली शासकहरूको अदूरदर्शिताको परिणामस्वरूप नेपाल गरिब राष्ट्रका रूपमा रहेको छ । यो आम नेपाली जगतमा चिन्ताको विषय छ । साथसाथै रोग, भोक, अशिक्षा, अज्ञानता आदि नेपाली समाजमा विशेष चुनौतीका रूपमा खडा छन् ।

नेपाली समाजमा जातिगत अवधारणाले प्रश्रय पाउन थालेपछि विकसित होडबाजीको अभियानमा आ-आफ्ना जातिको पहिचान र हक-अधिकारहरू स्थापना गर्ने सवाललाई लिएर तथा जातिगत एकताको नारालाई

अगाडि सारेर विभिन्न जातीय समाजहरू निर्माण भएका छन् । अल्पसङ्ख्यक रूपमा रहेका जातिका मानिसहरू मात्र होइन, बहुसङ्ख्यकरूपमा रहेका जातिका मानिसहरू मूलतः क्षेत्री र बाहुनहरू पनि ठूलो सङ्ख्यामा आ-आफ्ना जातीय समाजमा सङ्गठित हुँदै गइरहेको पाइन्छ । आ-आफ्ना जातिका मानिसहरू सङ्गठित बन्ने कुरा आफैँमा नराम्रो नहोला, तर एकले अर्कोप्रति आरोप प्रत्यारोप र एकअर्काको अस्तित्वमाथि नै प्रश्नचिन्ह लगाउने स्थितिको विकास हुने हो भने त्यसले जातिगत दङ्गा तथा भ्रगडा नल्याउला भन्न सकिँदैन । यदि त्यस प्रकारको दुर्भाग्यको अवस्था सिर्जना भयो भने हजारौं वर्षदेखि विद्यमान नेपाली समाजभित्रको सहिष्णुताको संस्कृति (Syncretic Culture) को अर्थ के नै रहला र ? मधेशमा टोपी लगाउनेहरू र पहाडमा धोती लगाउनेहरूका बीचमा अनि चुच्चे नाक र थेंचे नाक भएकाहरूका बीचमा विवाद बढ्ने हो भने नेपाली समाजभित्र कस्तो दुर्दशाको स्थिति रहला ? यस प्रकारको स्थितिको कल्पना मात्र गर्नु पनि हुँदैन । यस्तै 'लिम्बूवान', 'तमूवान', 'नेवा' तथा 'स्वतन्त्र तराई राज्य' आदि जस्ता नाराले राष्ट्रिय अखण्डता र सामाजिक एकता कायम रहला र ? कतिपय जनजातिहरूले आ-आफ्ना नामका राज्य माग गर्ने नारालाई अरू जातिले कसरी बुझ्ने ? बाहुन, क्षेत्री तथा दलित वर्ग भनिएका देशैभर छरिएर रहेका जातिहरू र अन्य विभिन्न साना जातिहरूको स्थिति के हुने ? उनीहरूले पनि राज्यको माग गर्ने कि नगर्ने ? यस्ता अवधारणाहरूको समयमै अन्त्य हुनु जरुरी छ अन्यथा धमिलो पानीमा माछा मार्न खोज्ने तत्त्व एवं वैदेशिक हस्तक्षेपको सम्भावनालाई समेत नकार्न सकिँदैन । विगत केही वर्ष यता विकसित हुँदै आएको र वर्तमानमा समेत त्यस प्रकारको धारणा रहेको यो स्थिति नेपाली समाजको एकतालाई खलबल्याउने विशेष चुनौतीका रूपमा खडा भएको छ ।

उपर्युक्त आधारमा नेपालको यस विशिष्ट परिस्थितिमा राज्य तथा जातिगत नेतृत्वदायी अङ्ग सचेत र विवेकसम्मत रूपले अगाडि बढ्नु आवश्यक छ ।

नेपाली जनताको समुन्नत विकासको दृष्टिकोणलाई ख्याल राखी राज्य अगाडि बढ्न आवश्यक छ । जातीय राज्य निर्माणको अवधारणा होइन कि सबै जातजातिका मानिसहरूको उत्थान र अझ गरिवीको मारमा पिल्सिएका जनताहरूको उत्थानको योजनासहित विवाद र विभेदरहित सङ्घीय राज्यहरूको निर्माण र विकास अहिलेको आवश्यकता हो । समग्र नेपाल तथा सम्पूर्ण जातजातिका मानिसहरूको उत्थानको चिन्तन, नीति र योजनाको तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा पारदर्शिता कायम गरी अगाडि बढ्न सकेमा सामाजिक रूपमा देखा परेका विवादहरू स्वतः समाधान हुनेछन् । नेपाली जनता आपसी द्वन्द्व र अराजकता होइन, शान्ति, विकास र सद्भावपूर्ण अखण्ड नेपाल चाहन्छन् । सरकार, राजनीतिक दल तथा सामाजिक नेतृत्वको दृष्टिकोण यसमा केन्द्रित हुनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

प्रागैतिहासिककालदेखि निर्मित नेपाली समाजमा अनेकौं जातिका मानिसहरूको अस्तित्व रहेको भए तापनि मूलतः नेपाली समाज खस-आर्य तथा मङ्गोल मूलका मानिसहरूको समूहबाट निर्माण भएको हो । के बाहुन, के क्षेत्री, के गुरुङ, के मगर, के राई, के लिम्बू, के नेवार, के कामी, के दमाई, के यादव, के राजवंशी, के लोहार, के सतार आदि सबैको सामाजिक एकता नै नेपाली समाज हो । यस समाजभित्र रहेको सामाजिक एकता नै नेपालीहरूको गौरवको विषय हो । यस समाजभित्र रहेका विकृतिहरू, गरिवी, पछ्यौटेपन, अशिक्षा, अज्ञानता आदि सबैलाई सबै नेपालीहरू मिलेर अन्त्य गर्ने नीति बनाउनुपर्दछ । यी मामलाहरूमा राज्यको सम्बोधन हुनुपर्दछ । नेपालको संविधानले नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष राज्यका रूपमा स्वीकार गर्दै सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक मुलुकका रूपमा समेत स्वीकार गरिसकेको अवस्था छ । अतः जातीय-धार्मिक द्वन्द्व निम्त्याउने तथा सामाजिक मान्यतामा खलल पुऱ्याउने तथा भ्रै-भ्रगडा होइन समन्वय गरी सबै सङ्घीय राज्यहरूको विकास र मुलुककै विकास हुने नीति राज्यले

निर्माण गर्नुपर्ने खाँचो रहेको छ। देशको सम्पूर्ण भू-भाग सबैको साभ्का अर्थात् 'हिमाल, पहाड, तराई कोही छैन पराई' भन्ने भावना सबै देशवासीहरूमा कायम रहिरहने नीति निर्माण हुन जरुरी छ। नेपाली जनतामा रहेको सहिष्णुता तथा भावनात्मक एकतामा कहीं कतैबाट पनि कुठाराघात परोस्। मुलुक र मुलुकवासीले सुखको काँचुली फेर्ने वातावरण निर्माण होस्। आम नेपाली जनताको यही अपेक्षा छ। यस अपेक्षालाई पूर्णता प्रदान गर्नु सरकार, राजनीतिक दल तथा आम जनतासमेत लागिपर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता खट्किएको अनुभव भइरहेको छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

अधिकारी, सूर्यमणि (२०५७), *विश्व इतिहासको रूपरेखा* काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन।

----- (२०५९), *नेपाली काँग्रेसको इतिहास* काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन।

कुँवर, धनबहादुर (२०६६), "नेपालका वास्तविक आदिवासी : खस क्षेत्री" *खस क्षेत्री सन्देश*, (वर्ष १, अंक १) पृ.१४।

जवाली, सूर्यविक्रम (२०३३), *पृथ्वीनारायण शाह*, दार्जिलिङ, नेपाली साहित्य सम्मेलन।

टुसी, जी. (१९६२ इ.), *नेपाल द डिस्कभरी अफ मल्ल* लण्डन : जर्ज अलेन एण्ड अन्विन लिमिटेड।

थापा, कृष्णबहादुर (१९८८ इ.), *मेन आस्पेक्टस अफ सोसियल, इकनमिक एण्ड एड्मिनिष्ट्रेटिभ हिष्ट्री अफ मोडर्न नेपाल* काठमाडौं : अम्बिका थापा।

देवकोटा, रत्नाकर (२०६४), *वृहत् जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक विवेचना* काठमाडौं : कुमार खड्ग प्राइभेट स्टडिज।

वज्राचार्य, धनवज्र (२०३०), *लिच्छविकालका अभिलेखहरू* कीर्तिपुर: नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र।

विष्ट, डोरबहादुर (१९९९), *फेटालिजम एण्ड डेभलपमेन्ट* पटना: ओरियण्ट लडमेन लिमिटेड।

वैद्य, तुलसीराम र मानन्धर, त्रिरत्न (१९८५ इ.), *क्राइम एण्ड पनिशमेन्ट इन् नेपाल* काठमाडौं : विनी वैद्य एण्ड पूर्णदेवी मानन्धर।

वैद्य, तुलसीराम (२०६१), एजम्पसन अफ द रेनिड पिरियड अफ द रुल्स एण्ड डाइनास्टीज अफ द प्रोटो हिस्टोरिक पिरियड अफ नेपाल, *हिस्टोरिया*, पोखरा : पृथ्वीनारायण क्याम्पस, इतिहास तथा संस्कृति विभाग।

वैद्य, तुलसीराम, मानन्धर, त्रिरत्न र जोशी, शंकरलाल (ई.१९९३), *सोसियल हिस्ट्री अफ नेपाल*, न्यू दिल्ली : अनमोल पब्लिकेशन्स।

शर्मा, जनकलाल (२०३९), *हाम्रो समाज एक अध्ययन* काठमाडौं : साभ्का प्रकाशन।

श्रेष्ठ, हरि (२०५३), नेपालको प्रागैतिहासिक इतिहास : एक संक्षिप्त अवलोकन, *हिस्टोरिया*, पोखरा : पृथ्वीनारायण क्याम्पस, इतिहास तथा संस्कृति विभाग।